

EÖTVÖS LORÁND, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELNÖKE

Molnár Andrea
MTA Könyvtár és Információs Központ

Eötvös Loránd, bár manapság elsősorban tudós fizikusként ismert, élete során számos közéleti szerepet vállalt a tudomány szolgálatában. Ezek közül a leg-hosszabb ideig ellátott feladata a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztsége volt, amelyet 16 éven keresztül, 1889 májusától 1905 októberéig viselt. Az alábbi írásban – a tudományos életpályáját érintő bevezető után – Eötvös Loránd akadémikusként és az Akadémia elnökeként végzett tevékenységét mutatom be.

Az író, publicista és politikus *Eötvös József* és a fizikus Eötvös Loránd, apa és fia, az Akadémia történetének első nyolcvan évében odaadó munkával voltak jelen. Eötvös József mindössze 22 évesen lett a Tudós Társaság levelező tagja, majd 1866-tól haláláig elnöke. Eötvös Loránd látószögében tehát édesapja révén már születésétől fogva jelen volt az Akadémia, amely iránti elkötelezettségét, érdekében tett fáradhatatlan kötelességteljesítését édesapja példájából merítette. Apja mellett családjának más tagjain keresztül is ismerhette az intézményt. *Trefort Ágoston*, keresztapja és nagybátyja szintén az Akadémia tagja, majd elnöke volt. Anyai nagybátyját, *Rosty Pál* földrajztudóst és fotográfust 1861-ben választották az Akadémia levelező tagjává (1–3. kép).

Eötvös Loránd érdeklődése hamar a tudományok felé fordult, ahogy arról 17 évesen apjához írt levele is tanúskodik: „Az ambíció s a kötelességérzet, mely nemcsak egy privilegizált nemzet, hanem az egész emberiség irányában köt le, velem született, e két indulatot kielégíteni, és pedig kielégíteni úgy, hogy a mellett egyéni függetlenségemet megtartsam, életcélom; s legalább eddig úgy találtam, hogy annak leginkább akkor felelhetek meg, ha a tudományos pályára lépek.” (Eötvös Loránd levele édesapjához, 1866. március 28.) Apjának engedve, a pesti egyetemen elvégezte a jogi képzést, mellette azonban a természettudományi előadásokat is látogatta. 1867-től Heidelbergben folytatta természettudományi stúdiumait, ahol 1870 júliusában megszerezte a bölcsészeti doktorátust természetből mint fő tárgyból, matematikából és kémiából mint melléktárgyakból.

Molnár Andrea egyetemi tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetemen végezte magyar, történelem és latin szakon. 1999-től 2016-ig a Magyar Tudományos Akadémia Titkársága Kutatóintézeti Főosztályán dolgozott, 2016-tól az MTA Könyvtár és Információs Központ tudományos titkára. Kutatási területe a magyarországi latin irodalom a 18. században, valamint a Magyar Tudományos Akadémia története.

1. kép. Eötvös Józsefről az 1860-as években készített fénykép részlete, megjelent a *Vasárnapi Újság* 1904. március 27-i számában.

2. kép. Paczka Ferenc (1856–1925) Trefort Ágostonról készített festménye (részlet), a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.

3. kép. Rosty Pál földrajztudós Székely Bertalan (1835–1910) 1862-ben készült festményének részletén, a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.

1870 nyarán hazatért, és bekapcsolódott a Természettudományi Társulat munkájába. Édesapja 1871. február 2-án elhunyt, így már nem érthette meg fia első szereplését az Akadémián. Az akadémiai testület 1871. májusban engedélyezte Eötvös Lorándnak, hogy vendégként előadást tartson. Tanulmányát *A rezgési elméletekből következő távolbani hatás törvényéről* címmel a III. Matematikai és Természettudományi Osztály július 19-i ülésén olvasta fel.

Egyetemi karrierje is szerencsésen alakult: napirenden volt a pesti egyetem természettudományi képzésének bővítése, így 1871-ben sikerrel pályázta meg a magántanári állást. Egy évre rá, mindössze 23 évesen az uralkodó külön engedélyével az elméleti természettani tanszék nyilvános rendes tanárává nevezték ki.

Huszonegy éves, amikor 1873. május 21-én, az Akadémia 33. nagygyűlésén levelező taggá választották 30 jóváhagyó és 4 nemleges, tehát a szükséges kétharmadnál jóval több szavazattal (4. kép). Az alapszabály szerint egy éven belül meg kellett volna tartania székfoglaló előadását (a megválasztott levelező tag addig nem kapta meg oklevelét, amíg előadásával széket nem foglalt), de erre csak közel 7 év elteltével, 1880. január 19-én került sor *Adatok az elektrosztatika elméletéhez* címmel a láncolatos elektromos sűrítőkről (5. kép). Az akadémiai ülésekre megválasztása óta rendszeresen eljár, minden évben felolvasta újabb kutatási eredményeit, csak a székfoglalójára nem szánta el magát. A felolvasást megelőző köszönetmondásában a késedelem okaként említi az édesapja miatti meg nem érdemelt kivételezettségének tudatát és a következőket:

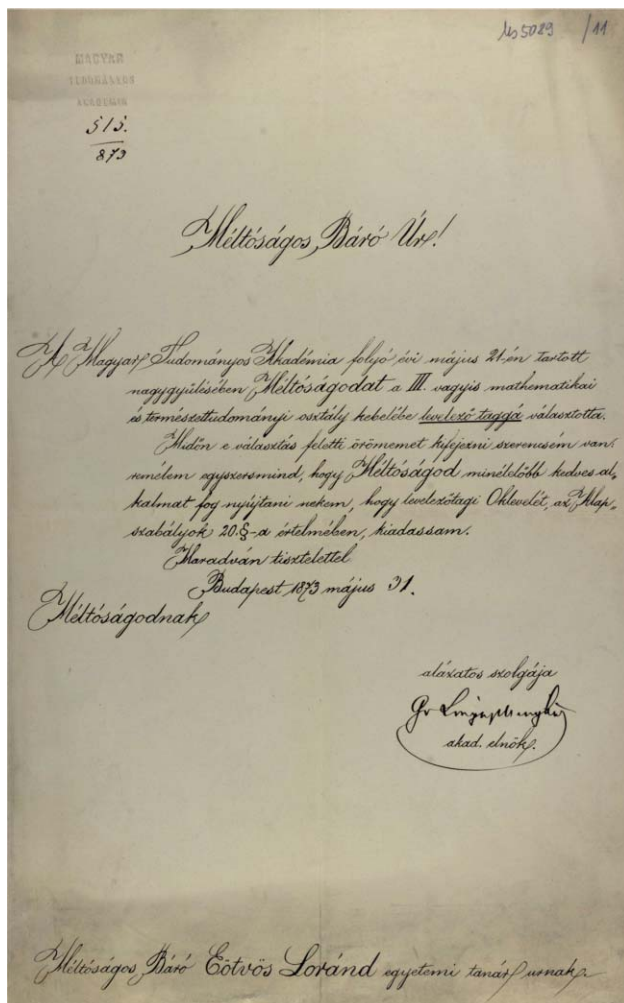
„Érdemetlenségem érzete soká visszatartott abban, hogy e tudományos testületben széket foglaljak; mert

ámbar megválasztatásom óta többször voltam szerencsés e helyen értekezhetni, székfoglalóul valami készszel, egy kikerekített egésszel kívántam volna föllépni. De az idő múlt, s az idővel én is idősebb lettem, napról-napra meggyőződve arról, hogy a tudományban készek soha sem leszünk.”

A III. Matematikai és Természettudományi Osztály már a következő évben (1881) a szokásos kétharmados többségű titkos szavazással rendes taggá jelölte, de sem ekkor, sem 1882-ben nem kapott elegendő szavazatot. A testület végül 1883. évi nagygyűlésen választotta rendes tagnak. Ezúttal kevesebbet várt a székfoglalóval, 1885. január 19-én tartotta meg *A folyadékok felületi feszültségének összefüggéséről a kritikus hőmérséklettel* címmel.

1888. augusztus 22-én elhunyt az MTA elnöke, Trefort Ágoston. A következő elnök személyének kijelölésénél bizonytalanság lépett fel: a másodelnök csak az október 29-i összes ülés végén bocsátotta szavazásra az elegyes ülés összehívásának kérdését. A testület a májusi nagygyűlésre halasztotta az elnökválasztást. Lehetséges elnökként merült fel a konzervatív *Széchényi Antal*, *Kállay Béni*, valamint *Andrássy Gyula*, de a jelölésre valamennyien elutasító választ adtak.

4. kép. Értesítés akadémiai levelező tagságáról, 1873.

5. kép. Oklevel akadémiái levelező tagságáról, 1880.

Ezt követően esett a választás a fiatal Eötvös Lorándra, aki ekkorra már Európa-szerte neves fizikusnak számított.

Az 1889. május 3-i nagygyűlésen négy elnökjelöltre voksoltak a testület tagjai: a 48 szavazatból Eötvös 27-et, *Zichy Antal* 18-at, *Széchenyi Béla* 2-t, *Hollán Ernő* 1-et kapott. Ezzel az MTA 6. elnökeként Eötvös Loránd lépett hivatalba. Elődeitől eltérően ő elsősorban tudós volt, ráadásul természettudós. Személye átmenetet jelentett a 20. századba tartó új szemléletű, fiatal tudósok és az Akadémia korábbi nagy generációja között.

Még ugyanebben az évben *Szily Kálmán* lett a főtisztviselő, aki szintén fizikus volt (később a nyelvészet területén is kiváló érdemeket szerzett). Az Eötvös–Szily-vezetésben, amely 16 évig állt fenn, a közvélemény is a tudományos szakszerűség előtérbe kerülését látta. Eötvös, aki egész életében mély tisztelettel és szeretettel viseltetett az alapítók generációja iránt, első elnöki beszédében világossá tette álláspontját a reformot követelők számára:

„Az akadémia nem olyan intézet, melyet reformkísérleteknek volna szabad alávetni; céljának, irányelveinek nem évtizedeken, de évszázadokon keresztül változatlanoknak kell maradniuk. Nem olyan, mint a hajó, mely ismeretlen tengeren kalandos felfedező útra indul: inkább olyan, mint a világító torony, mely a tévedező hajósnak a biztos kikötő helyét mutatja. A magyar tudományos akadémia a tudomány világtengerén a magyar kikötőt jelzi; a torony őre vigyázzon, hogy fénye mindig egy helyen, de mindig ragyogóan világítson, hogy megláthassa azt jó és rossz időben minden, de különösen a magyar hajós.”

Milyen volt az az Akadémia, amelynek vezetésére Eötvös Loránd megbízást kapott?

Az a tekintély, amely a Tudós Társaságot alapítása időszakában övezte, már a reformkorban jelentősen csökkent, maga *Széchenyi István* is felpanaszolta ezt az 1840-es években. A kiegyezést követően Eötvös József, *Arany János* és munkatársaik tekintélyüket

latba vetve jelentősen átalakították az intézmény működési elveit, új alapszabályt dolgoztak ki, amely egyébként az uralkodó jóváhagyásához volt kötve, könnyen változtatni nem lehetett rajta. Újrafogalmazták az intézmény feladatát is. Az alapítást követő évtizedekben az irodalmi irány a szoros tudományos csaknem egészen háttérbe szorította, mert a fő cél nemzeti nyelvünk művelése volt s általa egy nemzeti irodalom megalapítása. 1867 után Eötvös József már a tudomány és az irodalom egyenrangúságát hangoztatta, és kiemelte: „Akadémiánknak részt kell vennie a nagy munkában, mely Európa-szerte a tudományok körében a népek szellemi fölszabadulásáért folyik”.

Az 1880-as években megújultak az Akadémiát ért támadások, amelyek elsősorban a tudósok magába zárkózását, tevékenységük haszontalanságát rótták fel. Maga Eötvös Loránd is tisztában volt a népszerűtlenséggel, a közérdeklődés hiányával, s beszédeiben igyekezett elmagyarázni nézeteit az Akadémia szerepéről és a tudomány feladatáról. 1890-ben, az 50. közgyűlés elnöki megnyitójából csak néhány gondolatot idézek:

„Irodalom és tudomány, mindketten eszményi törekvéseknek, a szép és igaz szeretetének gyermekei. Az akadémia feladata öröködni, hogy az egyik mint a másik a mindennapi élet szükségletének színvonalán fölül emelkedjék; az irodalom ne legyen csupán hírlapirodalom, közönséges regénytár és iskolakönyvek gyűjteménye; a tudomány ne csupán a közvetlenül hasznot hajtó kérdésekkel foglalkozzék. Pedig tudomány nélkül nincs gyakorlat. Ma a gyakorlat emberét is tudósok iskoláiban képezzük és pedig azért, mert a tisztán tudományos törekvéseknek meg nem becsülése nemcsak az emberiség legmagasztosabb eszményeit rontaná le, hanem meddővé tenné magát a gyakorlatot is. Épen a természettudományok a legszembenfőbb példákkal bizonyítják ezt; még az úgynevezett hasznos felfedezéseket is rendszeren nem azok hozták létre, kik olyanokat kerestek, hanem úgy létesültek azok, mint az elvont igazságot önzetlenül kereső tudósok által elért tudományos eredmények kifolyásai.”

Az Akadémia vezetői természetesen jól tudták, hogy az intézmény működésén javítani kell, a színvonalatlanság és az érdektelenség volt a két legfőbb ellenség. Az ülések látogatottsága gyakran nem volt megfelelő, ezért az ügyrendben elrendelték, hogy az osztályülésekre valamennyi rendes tagnak kötelessége eljárni. 1890-től általánossá vált, hogy az üléseken megjelent akadémikusok névsorát közzétették az *Akadémiái Értesítőben* az ülésekről szóló beszámolóik élén. (Sokat ez sem segített.) E listákból az azért egyértelműen látszik, hogy az Akadémia vezetése példát mutatott az intézményben folyó munka iránti érdeklődésben: Eötvös, Szily saját osztályülésük rendszeres látogatása mellett gyakran a többi osztály ülésén is részt vettek.

Eötvös elnöksége idején az Akadémián egy évben 40-50 ülésre került sor. A szabályok értelmében a kéthónapos szünet kivételével az osztályok havonta osztályülést tartottak (ez a gyakorlatban 8-9 ülést jelentett egy évben), az Akadémia tagjai itt olvasták fel a tudományos dolgozataikat. A III. osztály némileg eltérően működött, mint a másik kettő: azok az akadémikusok, akik egyetemen tanítottak, meghívhatták tanítványaikat, hogy felolvassanak, s annak érdekében, hogy minél több eredményt ismertethessenek, a tanulmányok rövidített változatát mutatták be. Elvileg szintén havonta ült össze az úgynevezett összes ülés, a tiszteleti és rendes tagok részvételével, amelyen a tudományos pályázatok eredményeit tárgyalták meg, illetve egyéb tudományos munkával összefüggő kérdéseket. A 24 tagú Igazgató Tanács ebben az időszakban már csak az Akadémia anyagi ügyeivel foglalkozott, évente kétszer ült össze. A nagygyűlést és közgyűlést májusban tartották.

Az Akadémiának eredetileg 6 osztálya volt, ám a kiegészítés utáni alapszabály-módosításkor csak három létesítésére volt lehetőség. Eötvös hivatali ideje alatt, 1891-ben sikerült elérni, hogy minden osztály két alosztállyal működhessen, s az akadémikusok számát is ezek alapján határozták meg. Ez a struktúra jobban illeszkedett a gyorsan fejlődő tudományterületekhez, különösen a természettudományok esetében (*1. táblázat*). Az osztályokhoz egyre bővülő bizottsági rendszer jött létre.

A tudományos utánpótlás biztosítása szintén jelentős problémának mutatkozott. Bár az Akadémiának a szabályok szerint 24 tagja lehetett volna (a külső tagokat nem számítva), Eötvös elnöksége alatt sohasem sikerült a maximális létszámmal működni. Jól ismert, hogy a tudományos utánpótlás kérdését az egyetem oldaláról is élénken figyelemmel kísérte, erről tanúskodik az 1887-ben Trefort Ágostonnak írt nyílt levele az egyetemi oktatásról és az 1895-ben a párizsi École Normale Supérieure mintájára megalapított Eötvös Collegium.

1890-től fogva jóval átláthatóbb és ismertebb lett az Akadémia működése a nyilvánosság számára, mint korábban. 1889 őszén az összes ülés arról döntött, hogy *Akadémiai Értesítő*t havonta kiadják és megnövelik az oldalszámot, hogy teljes terjedelmében megjelenessék benne a felolvasott tanulmányokat, az arra érdemes pályázatok értékelését. Szily Kálmán minden évben közzétette főtitkári beszámolóját az Akadémiai szakmai munkájáról, valamint a Magyar Földhitelintézet hivatalos kimutatását az MTA vagyonáról. Évente megjelent az akadémiai kiadványokat általánjdíjjal

1. táblázat

Az Akadémia tagjainak száma osztályonként			
osztály alosztályokkal	tiszteleti tag	rendes tag	levelező tag
I. Nyelv- és széptudományi osztály	6	–	–
a) Nyelvtudományi alosztály	–	6	18
b) Széptudományi osztály	–	6	18
II. Filozófiai, társadalmi és történelmi tudományok osztálya	9	–	–
a) Filozófiai és társadalmi tudományok alosztálya	–	12	30
b) Történelmi tudományok alosztálya	–	12	30
III. Matematikai és természeti tudományok osztálya	9	–	–
a) Matematikai és fizikai tudományok alosztálya	–	12	30
b) Természettudományok alosztálya	–	12	30
összesen	24	60	156

megvásároló intézményeinek egyre bővülő listája, amelyen jelentős számban szerepeltek középiskolák és könyvtárak is.

Mint közismert, az Akadémiai magánszemélyek adakozásából jött létre, és ez a mindenkori kormányoktól való teljes függetlensége 1948-ig fennállt, büszke is volt arra, hogy nem állami, hanem nemzeti intézmény. Az alapítványok biztosította függetlenség imponáló, ám az Akadémia szinte állandó anyagi problémákkal küzdött, legértékesebb vagyona és egyben legnagyobb kiadási tétele palotája volt, komolyabb összegeket nem tudott kutatásokra fordítani. Az 1890-es években jelentősen növekedett az amúgy számos kisebb adomány mennyisége, amelyeket meghatározott célra adtak, az ezekhez szükséges pályázatokat rendre kiírták. Tetemes munkát jelentett a beérkezett pályaművek elbírálása. Mindennapos dolog volt, ha egy pályázatra nem érkezett pályamű, vagy a kapott írás nem volt megfelelő színvonalú, ezért a díjat nem adták ki. Az akadémiai nagydíjat sem lehetett minden évben odaítélni megfelelő eredmény hiányában. 1906-ban első elnöki beszédében *Berzeviczy Albert* kitért a problémára: „Itt szeretnék leszámolni az Akadémia gazdagságának legendájával. Az Akadémia hat millió koronára tehető vagyonának jelentős részét alkotják: palotánk, melyet mi, mint a nemzet lelkesedésének adományát, nagy becsben tartunk, de mely anyagi szempontból tagadhatatlanul terheket is hárít az Akadémiára, továbbá oly alapítványok, melyeket kénytelenek vagyunk megszabott és nem mindig célszerűnek bizonyult rendeltetésökre fordítani. [...] A személyi kiadások apasztására az Akadémia legtöbbet tett azzal, hogy rendes tagjai lemondtak a részükre majdnem minden külföldi hasonló intézet példája nyomán kijárt tiszteletdíjról; ilyenképen most évenként közel 230,000 koronát vagyunk képesek tulajdonképpen tudományos és irodalmi célokra fordítani, a mely összeghez 87,000 koronát az állam ad. Nem összehasonlításokat tenni [...] utalhatok azonban talán arra, hogy a kis

Eötvös kolléckái]
No 5084/51 I

Kedves barátom!

Meglepődök, kellemetlen vagy bizalmatlan érzések
meglepetésként fogadják ahogyan nekem a soraim.
Olvadnak ezek birtokomban.
Saját kényeségem, mint elhatározásomnak
kevelettel birtokom, melyben birtokos vagyok.
Végül tudomásomra hozom az elhatározásomat,
hogy az Akadémia elnöki állását elfogadom.
Ez a megalkotásomnak ezután nem fogadom.

de. Nem tudom fel eme és min is
már indoka - mint ma már legyőzhetetlen
vagyom akadémián minden olyan hivatalból,
mely a Magyar Tudományos Akadémiát
elvon. Kivételül és tanítási anyagi
mire még vágyok. S csak ennyi az
mire magamban kívánok és ezt enged.
Köszönettel Magyar Tudományos Akadémiának
szíveskedve fogadják munkámat tőlem.

6. kép. Eötvös Loránd lemondó levele Szily Kálmánnak (részlet), 1895.

Románia akadémiaja 10 millió franknyi jövedelmező alap fölött rendelkezik, úgy hogy, bár csak csekély állami segélyben részesül, a miénknél sokkal gazdagabbnak mondható.”

Az anyagi és szakmai problémák orvoslásaként Eötvös Loránd közbenjárására *Semsey Andor*, maga is akadémikus és a korszak egyik legnagyobb mecénása, 1890-ben különböző tudományágakban tíz tudományos, kifejezetten a magyarországi viszonyokra és Magyarországra vonatkozó pályakérdést tűzött ki egyenként 10 000 forintnyi jutalomdíjjal és 1500 forintnyi másoddíjjal. A témákban kézikönyveket vártak és a munkák elkészítésére eleinte öt évet határoztak meg. A pályázat végül 1908-ig fennállt, de sajnos nem hozta meg a várt sikert. Egyedül *Magyarország mineralógiája* készült el a vártaknak megfelelően, az archeológiai, irodalomtörténet és a közgazdasági viszonyokról szóló munkákra a másodjutalmat ítélték oda.

Számos kutatási munka indult el Eötvös Loránd elnökségének idejében, elkészült *Szinnyei József* nagy bibliográfiai vállalkozásai, továbbá 14 kötetes óriási munkája, a *Magyar írók élete és munkái*. Megindultak a *Magyar Nyelv Nagyszótárának*, a Zsigmond-kori oklevéltárnak munkálatai, elkészült a *Magyarországi Latinság Szótára*. Hivatali ideje alatt – külön adományokból – befejeződött a Díszterem díszítése, *Lotz Károly* elkészítette a terem keleti falának freskóját, Széchenyi István születésének 100. évfordulója alkalmából elkészült a palota Akadémia utcai falán lévő dombormű. Berendezték a Goethe-szobát és a Széchenyi-szobát, 1895-ben kapta meg az Akadémia *Ráth György* 1711 előtti Hungarica-gyűjteményét. A Millennium ünnepségsorozatában a Magyar Tudományos Akadémia is részt vett számos, elsősorban a magyar történelem kezdeti évszázadaira vonatkozó munka elkészítésével. Az 1896. évi közgyűlést személyes jelenlétével tisztelte meg az uralkodó.

A természettudományok hazai fejlődésében az MTA nem tudott vezető szerepre szert tenni. E terület gyors fejlődésének az akadémiai osztály- és bizottsági struktúra inkább csak gátjává vált.

Eötvös Loránd szívügye volt, hogy a Magyarországon végzett tudományos tevékenység nemzetközi szinten is megmértesse magát, számos tudományos társaság kapcsolódott be a társaságok nemzetközi életébe. Sikeresnek számított, hogy az Akadémiák Nemzetközi Szövetségének Párizsban 1901 áprilisában tartott első ülésére, ahova 10 akadémia volt hivatalos, a Magyar Tudományos Akadémiát is meghívták.

Eötvös akadémiai elnöki időszakából kiemelkedik a Bolyai-jutalom létrehozása 1903-ban, amelyre a nagy matematikus születésének centenáriuma adta az alkalmat, s amelyet az elnök a kolozsvári Bolyai-emlékünnepen jelentett be. A szabályzat szerint 5 évente adták ki a jutalmat, először 1905-ben *Henri Poincaré* francia matematikusnak. A díj jelentős volt, 10 000 korona, és bár a Nobel-díjjal természetesen nem vetekedhetett, mégis igen nagy jelentőségre tett szert a nemzetközi tudományos életben.

Eötvös Lorándot egymást követő hat alkalommal választotta meg elnökének az Akadémia. A Kéziratárban fennmaradt egy levele, amely azt tanúsítja, már 1895-ben szándékában állt, hogy teljesen visszavonuljon kutatni és tanítani. A levélben meglepő őszinteséggel szól a magyar tudományos életről (6. kép). Kritikáját közgyűlési beszédében is kifejezésre juttatta. Apjához hasonlóan, az 1880-as évek közepétől aktív politikai és más közéleti szerepet vállalt: 1885-ben Ferenc József főrendházi taggá nevezi ki, ettől fogva kötelességei sorába tartozik az országgyűlés felsőházi ülésein való részvétel is, 1891/92-ben egy évre rector magnificusszá választják, s az első Wekerle-kormányban 1894 júniusától 1895. január közepéig (a kormány bukásáig) kultuszminiszter. Visszavonulási tervének valódi okát nem tudjuk, lehetséges, hogy szándékában a közéleti csalódások is közrejátszottak.

Tíz évvel később, 1905. október 5-én kelt levelében azután valóban lemondott, az Akadémia elnökei közül elsőként. Indokul ebben is az aktívabb tudományos munkát hozta fel. Bár bizottságot küldtek hozzá, hogy rávegyék szándéka megmásítására, lemondását véglegesnek szánta. Haláláig az Igazgató Tanács tagjaként és tudósként tovább szolgálta az Akadémiát.